

*Олексій
Шевченко*

СЛОВА-ФАНТОМИ У ПРОПАГАНДИСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ

У ситуації спроб побудови авторитарного суспільства в Україні дослідження особливостей пропагандистського дискурсу влади взагалі та української влади зокрема є важливим для її деконструкції та нейтралізації впливу на суспільство. В одній з наших статей ми аналізували особливості сучасного пропагандистського владного дискурсу Російської Федерації, але за деякої схожості російської пропаганди з її українським аналогом мають місце і серйозні розбіжності, які випливають з факту розбіжностей їхніх політичних проектів — відверто тоталітарного та фундаменталістського в Росії [Шевченко, 2014a] та авторитарного в Україні. Специфіка останнього полягає в тому, що авторитаризм у ній будують під димовою завісою євроінтеграційної риторики та камуфляжем «європейських цінностей», натомість у Росії владний дискурс формують у річищі міфологем антизахідництва, тому його характеризує більш відвертий характер у демонстрації свого тоталітарного ядра.

Ці відмінності позначаються і на суто технічній складовій деформування смислу у пропагандистських меседжах влади: установка на лобовий та примітивний характер, що припускає відверту брехню в подачі інформації в Росії, та використання більш складних форм впливу на масову свідомість в Україні. Зазначене не означає, що в російській пропаганді відсутні традиційні форми маніпулювання масовою свідомістю, але, як ми намагалися

показати в своїй статті, сучасні медіа-технології посилили цей вплив ефектом створення уявної, вигаданої реальності за допомогою візуальних образів, що в разі посилює можливості пропагандистського зомбування.

Про це ми зокрема писали наступне: «Таким чином, навіть після досить поверхневого аналізу можна стверджувати, що пропагандистський дискурс сучасної РФ є новим етапом розвитку пропагандистських технологій, на якому досягається «синтез» традиційних тоталітарних прийомів досягнення потрібного ефекту (серед них ми аналізували такі прийоми, як підміна опису явища його емоційною оцінкою, технологія евфемізму, занурення явища у занадто широкий контекст та псевдо-уточнююча конотація, «логіка контрарності» (або поєднання протилежностей) з новітніми інформаційними технологіями. Останні вироблені в сучасну епоху масових комунікацій (передусім, Інтернету) та націлені на створення віртуальних реальностей (або «телереальності» чи «інтернет-реальності»). На відміну від суто лінгвістичних маніпуляцій, технології останнього покоління формують певну онтологію «уявних світів». Використовуючи зазначені інформаційні технології, сучасна російська пропаганда довела характеристику «уявності» до повного відриву від Реальності, яка стала замінена на чистий «фейк» [Шевченко, 2014b: с. 252].

За умов українських реалій роль візуальних образів є набагато меншою, і однією з причин цього факту є відсутність монополії української влади на низку українських ЗМІ (наприклад, на «Інтер», «Україна», «1+1», «ICTV» тощо) і неможливість створювати єдину візуальну картинку для української телеаудиторії та *тотальну фейкову реальність*. Це не означає, що альтернативні «телереальності» є менш «уявними», проте в ситуації «конкуренції фейків» масова свідомість заплутується та однобічне зомбування стає неможливими. Тому в українському владному дискурсі головну ставку роблять на «лінгвістичні маніпуляції», на спробу створити пропагандистську картинку за допомогою можливостей слова.

Суттєву роль у цьому відіграє технологія використання так званих слів-фантомів, про які у відомій книзі О. Шейгал «Семіотика політичного дискурсу» сказано буквально, що «соціологи відзначають фантомність як стан політичної свідомості», посилаючись при цьому передусім на Ж. Бодриєра, згідно з яким увесь простір політичних значень складається з фантомів значень, які не мають жодних «означників», що не вкорінені ні в якій реальності, крім їхньої власної — світу самореферентних знаків. Далі дослідниця зазначає: «Для «самореферентних знаків», тобто слів, у значенні яких відсутній денотативний компонент (відсутній реальний предмет означування), Б.Ю. Норман запропонував термін «лексичні фантоми». До лексичних фантомів належать позначення вигаданих істот у фольклорі і літературі (міфологічні та літературні фантоми), термінологічне закріплення помилкових наукових концепцій (концептуальні фантоми) і, нарешті, ідеологічні фантоми, в яких відрив слів від денотату зумовлений ідеологічною

діяльністю людини, розробкою тієї чи тієї соціальної утопії, підтриманням соціальних ілюзій. Б.Ю. Норман відзначає, що «соціалізм в СРСР, який 70 років будувався (і був «збудований»), значною мірою був соціалізмом на папері. Він обслуговувався великою кількістю слів-примар, за якими в реальному житті нічого не стояло (або стояла їх повна протилежність), наприклад, *слуги народу, рівність, соціальна справедливість, острів Свободи, союз непорушних республік свободних*. Такі собі прояви «дводумства» в душі орвелівської «новомови» (*мир є війна*) є граничним випадком експлуатації політичних фантомів, який можна схарактеризувати як політичну енантіосемію. Як приклади такої можна навести використання номінації *боротьба за мир* на тлі найжорсткішої гонки озброєнь, використання терміна *прискорення* в період найглибшого падіння народного господарства, *нескінченне повторення заклинань про економічні реформи, не співвіднесені ані з будь-якою більш-менш чіткою програмою дій уряду*» [Шейгал, 2004: с. 73]. (Курсивом виділено заключну частину цитати з огляду на її показовості для дискурсу сучасної української влади.)

Стосовно модифікації зазначеного типу дискурсу на сучасному українському ґрунті необхідно зазначити, що в ролі таких слів-фантомів постають шойно згадані «реформи», «боротьба з корупцією», «децентралізація», «європейський вибір», причому використання цих лексичних фантомів постає у формі енантіосемії або присутності в семантиці взаємовиключних складових, наприклад, про «реформи» говорять у ситуації їх повної відсутності, «боротьба з корупцією» супроводжується нечуваням її вибухом, «європейський вибір» нібито здійснюють у ситуації реалізації проекту побудови авторитарної євразійської автаркії, «децентралізацію» — шляхом ще більшої централізації та наданням «особливого статусу» Донбасу, що дорівнює не просто федералізації України, але її фактичній «конфедералізації». (Останній випадок є найбільш кричущим проявом лексичної енантіосемії в пропаганді, причому гранично цинічним.)

Особливу роль у провладній пропаганді відіграють метафора «Єдності» та безконечні рефрени про «територіальну цілісність» України тоді, коли політика влади спричинює розкол суспільства та ризик розвалу самої держави. Всі приклади, взяті після досить поверхневого та побіжного згадування головних пропагандистських штампів щодо дій української влади, дають змогу зробити висновок про те, що вона повністю успадковує зразки пропагандистських «новомов» минулого. На відміну від дискурсів російської пропаганди, українські різновиди «новомов» більше схожі на зразки радянської пропаганди пізнього, брежнєвського періоду, що чітко подано у численних зверненнях, заявах та промовах П. Порошенка.

Особливо показово ці аспекти подано в річному «Посланні» президента, яке за своєю *структурою* тотожне структурам виступів на радянських партійних з'їздах, формулою яких є формула «Наші успіхи грандіозні, але мають місце окремі недоліки». Доповіді Леоніда Ілліча були перенасиченими

лексичними фантомами та енантіосеміями, оскільки в них спостерігаємо повний відрив дискурсу від реальності. Вони розповідали про «прекрасний віртуальний світ», коли реальність руйнувалася на очах. (Про цей відрив точно сказано у відомих рядках поета-концептуаліста Дмитра Прігова: «Неважно, что надой записанный реальному надою не ровня».)

Друга половина радянської пропагандистської формули («але мають місце певні недоліки») була спричинена фактом «врахування реальності», яка викривлювала райдужні пропагандистські картинки. За сталінських часів ці недоліки асоціювали з діяльністю «ворогів народу», за пізніх же брежнєвських часів абсолютної «єдності партії і народу» «вороги» перетворилися на більш м'які «пережитки» у вигляді «дармоїдів», прогульників, шанувальників «спиртного» (інакше кажучи, персонажів численних радянських сатиричних стінгазет).

Саме за цією усталеною брежнєвською формулою побудовано такі документи української влади, як президентські звернення, але у посланні з нагоди першої річниці перебування П. Порошенка при владі всі ці характеристики подано у концентрованому та «системному» вигляді. Зараз ми їх стисло проаналізуємо з точки зору домінування слів-фантомів та принципу енантіосимії. Отже, які досягнення називає Президент за рік свого перебування при владі?

Теза № 1. *Ми створили армію, яка звільнила більшу частину Донбасу та яка зупинила найсильнішу армію континенту.* Хоча в цій тезі немає відвертих слів-фантомів, проте «фантомну» природу має все повідомлення, яке є відвертою пропагандистською неправдою з відсутністю «денотату» та домінуванням енантіосемії. Тобто наявна орвелівська технологія, де «здача території» постає як «звільнення». (Реалії: територія, яку зайняли бойовики та російські війська, не тільки не зменшилася, але й у разі збільшилася. Крім того, «найсильніша армія континенту» навіть не починала повномасштабного наступу. А ще можна додати, що травматична реальність охоплює і такі складові, як корупцію у Міністерстві оборони, бездарність генералів, «котли», абсурдні жертви внаслідок непрофесійних дій командувачів тощо.)

Підтеза № 1. На перший погляд, вона є несумісною з першим твердженням, оскільки звучить так: *При цьому армія ще дуже слабка і досягнуто — це лише мінімальний рівень обороноздатності.* Але така суперечність повністю вписується в схему «великі досягнення/деякі недоліки» і «слабкий» рівень української армії співвіднесено саме з недоліками. Крім того, це дає змогу виправдовувати «мирний план», Мінські домовленості та певний тип політики реагування на агресію, який можна ототожнити з колаборантським.

Теза № 2. *Наша дипломатія досягла надзвичайних успіхів, завдяки яким весь світ солідаризується з Україною.* Знову ж таки маємо контраверсійне ототожнення: «провал» — це свідчення «успіху». А реалії є такими, що результатом діяльності української дипломатії виявилася неспроможність бодай щось протиставити російській тезі про суто «внутрішню» природу конфлікту на Донбасі та завадити тому, щоб увесь світ визнав Росію не модератором

цього «конфлікту», а його головною причиною, тобто агресором, який напав на Україну. До цієї ж тези належить твердження про те, що досягнуті колосальні успіхи у створенні безвізового режиму з ЄС, підтвердженням чого став Ризький саміт. (Реалії: більшість незалежних експертів схарактеризувала цей саміт як абсолютно провальний для України. Причому цей провал був анонсований самими українськими дипломатами ще до початку цього саміту.)

Теза № 3. *За допомоги МВФ та «непопулярних заходів» ми запобігли дефолту.* (Реалії: термін «непопулярні заходи» є типовим пропагандистським евфемізмом для позначення аналогічного провалу і в соціальній політиці та свідченням повального зубожіння всіх категорій населення.)

Підтеза № 3. *Ми запобігли паніці на валютному ринку.* Типова енантіосемія, оскільки спочатку паніка була спровокована авантюрними діями Національного банку України та його керівника В. Гондарєвої, які «обвалили» гривню, після чого стали її терміново «зміцнювати» і таке «зміцнення» в пропаганді трансформувалося у величезний успіх! Сама Н. Гондарєва була проголошена «великим реформатором», а нещодавно — ще й «кращим банкіром світу».

Переходячи з частини «досягнуті величезні успіхи» до частини «але мають місце окремі недоліки», П. Порошенко відповідає на запитання «Хто винен?» та здійснює типову для соціалізму операцію фейкової «критики та самокритики».

Так, він заявив, що дуже незадоволений всіма гілками влади — урядом, парламентом та особисто собою.

На відміну від типових радянських «пережитків минулого» (нероб, прогульників, дармоїдів), у цій ролі постають «олігархи», «корумпована бюрократія», «країна-агресор», «п'ята колона (хоча і не дуже численна)», «попередники» (кліка Януковича та «злі сили» попередніх режимів, які зробили деструктивний внесок у розвал української армії та української державності). У контексті наведеного важливо зазначити, що *функціонально* ці різновиди «пережитків» не відрізняються один від одного, оскільки їхня функція і полягає у тому, щоб стояти на заваді побудові «світлого майбутнього».

Отже, в проаналізованому матеріалі вимальовується базова схема радянського агітпропу: «грандіозні успіхи — пережитки минулого (відповідь на запитання «Хто винен?») — перспективи побудови «світлого майбутнього» (куди включено запитання «Що робити?»). Відповідь на останнє запитання дано за допомоги типового слова-фантома — слова «реформи», які і повинні наблизити Україну до омріяного стану європейського, тобто «заможного» та щасливого життя. Саму ідеологему «реформ» уточнено шляхом накручування аналогічних лексичних фантомів («демократизація», «деолігархізація», «дерегуляція», «приватизація») та наголосу на найбільш частотному слові — «децентралізація».

Які висновки ми можемо зробити на підставі нашого аналізу ролі слів-примар та лексичних фантомів в офіційному дискурсі української влади?

По-перше, домінування лексичних фантомів у новій редакції політичної «новомови» в Україні говорить про те, що владний дискурс набув суто *апаратного характеру*, тобто такого, який не передбачає зворотного зв'язку, має вигляд суто монологічного та ритуалізованого повідомлення, що свідчить про повернення до авторитарних зразків радянського минулого.

По-друге, всі меседжі, виконані в рамках зазначеного дискурсу, мають нульове інформаційне навантаження, тобто сприймаються або як простий інформаційний шум, або як відверта неправда (у соцмережах використовують більш жорстке визначення — «брехня»).

По-третє, такий дискурс повністю втрачає будь-який *мобілізаційний потенціал*, оскільки його закликів ніхто не чує та не хоче чути, що, в свою чергу, свідчить про стрімку втрату довіри до влади та про її фактичну делегітимізацію. Говорячи в інших термінах, йдеться про категорію «інтерпеляції», яку аналізував Альтюсер. У своїх працях він ставив питання про те, чому в одних випадках владний «заклик» знаходить відповідь та продукує, за словами С. Жижека, стан «ідеологічної віри» [Жижек, 1998: с. 49], а в інших має місце повний провал у формуванні такої віри. У нашому випадку провал інтерпеляції пов'язаний із смисловою беззмістовністю владних меседжів, унаслідок чого відбувається «ідеологічне невпізнання» [Жижек, 1998: с. 10] і пропагандистський дискурс перетворюється на машину, що поставлена на автопілот та продукує лише мертві словосполучення.

А загалом такі провали є симптомами всеохопної кризи влади, недовіра до якої наближає тотальний колапс управління.

На завершення статті надаємо невеличкий додаток структурно-порівняльного аналізу ідеологем брежнєвського апаратного стилю (Матеріали доповіді на XXV з'їзді КППС) та пропагандистського дискурсу П. Порошенка (матеріали Послання, яке ми вже аналізували). Цей аналіз свідчить про тотальне переважання лексичних фантомів в обох типах агітпропу. Для чистоти ілюстрації посилання надаємо російською мовою.

1. А. Брежнєв: «И сегодня, оглядываясь на прошедшие годы, мы с полным основанием можем сказать: гигантская проделана работа. Сильнее, богаче, краше стала наша великая Родина!».

Б. Порошенко: «Главное наше достижение за год — мы сохранили Украину!»

2. А. Брежнєв: «Инициатива на местах!».

Б. Порошенко: «Я стану первым президентом, который не собирает полномочия под себя, а делится ими с обществом в рамках стратегического курса на децентрализацию».

3. А. Брежнєв: «Конкретная забота о конкретном человеке — начало и конечный пункт экономической политики партии».

Б. Порошенко: «Для тех, у кого мало денег и низкое потребление, рост тарифов должен быть незаметным»; «Обеспечить адресную, очень доступную и очень надежную защиту малоимущих через механизм субсидий».

4. А. Брежнєв: «Единство советских наций сегодня прочно как никогда!».

Б. Порошенко: «Со стратегическим курсом народ определился во время Революции Достоинства и своим голосованием на внеочередных президентских и парламентских выборах».

5. А. Брежнев: «Ускорение научно-технического прогресса».

Б. Порошенко: «Я ускоряю процессы» (о реформах).

6. А. Брежнев: «Честь и слава советскому человеку — человеку труда!».

Б. Порошенко: «Мы, украинцы, — уникальный героический народ, с его доблестью и силой духа мало кто сравнится»; «Я склоняюсь перед моим родным украинским народом, перед той силой выдержки и мудростью, которую продемонстрировала Украина!»

7. А. Брежнев: «Да здравствует коммунизм!».

Б. Порошенко: «Слава Украине!»

ДЖЕРЕЛА

Шевченко, О. (2014). Фундаменталістські аспекти російського проекту та місце в ньому України, в: *Наукові записки ІПЕНД*, 3(71), 61–70.

Шевченко, О. (2014). Особливості пропагандистського дискурсу РФ в період переходу до неототалітарних політичних практик, в: *Наукові записки ІПЕНД*, 6(74), 248–258.

Шейгал, Е. (2004). *Семиотика политического дискурса*. Москва, Гнозис.

Норман, Б.Ю. (1997). О креативной функции языка (на материале славянских языков), в: *Славяноведение*, 4, 26–33.

Жижек, С. (1998). *Возвышенный объект идеологии*. Москва, Художественный журнал.

Статтю одержано 18.02.2016

REFERENCES

Shevchenko, O. (2014). Fundamental aspects of Russian project and Ukraine's place in it, in: *Scientific records of the IP&ENR*, 3(71), 61–70.

Shevchenko, O. (2014). Peculiarities of propagandistic discourse of RF in the period of transition to neototalitarian political practices, in: *Scientific records of the IP&ENR*, 6(74), 248–258.

Sheigal, E. (2004). *Semiotics of political discourse*. Moscow, Gnosis.

Norman, B.Yu. (1997). On creative function of language (on material of Slav languages), in: *Slavonic studies*, 4, 26–33.

Žižek, S. (1998). *Lofty object of ideology*. Moscow, Arts journal.

Received 18.02.2016

Oleksii Shevchenko

WORDS-PHANTOMS IN PROPAGANDISTIC DISCOURSE OF UKRAINIAN AUTHORITIES

Functions of “words-phantoms” in authoritarian propagandistic discourse and specificity of their usage in messages of Ukrainian authorities have been analyzed in the article. It has been demonstrated on examples of comparative analysis of the Soviet Agitation and Propaganda Department and genres of official appeals of President of Ukraine that the domination of such lexical means of propagandistic influence makes the authority discourse deprived of sense and ruins communication between authorities and people.

Keywords: propagandistic discourse, lexical phantoms, self-reference, lexical enantiosemy

Олексій Шевченко — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса.

Oleksii Shevchenko — D-r of Sciences in Philosophy, Leading Research Fellow, Department of Theory and History of Political Science, I.F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Researches.
